

Examen HAVO

2014

tijdvak 2
dinsdag 17 juni
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 17 vragen.

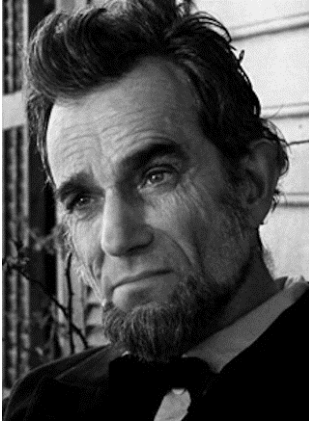
Voor dit examen zijn maximaal 42 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Gespeelde emotie

In een speelfilm over de voormalige Amerikaanse president Abraham Lincoln speelt de Britse acteur Daniel Day-Lewis de hoofdrol. Om zijn rol zo goed mogelijk te kunnen spelen, begon de acteur zich al een jaar voor de eerste opnamen zo in te leven in de persoon Lincoln, dat hij ging voelen en denken zoals de oud-president. Andere acteurs die in de film speelden kregen brieven en mails van Day-Lewis die ondertekend waren met de “A” van Abraham. Ze mochten geen gesprekken meer met hem voeren over alledaagse zaken en ze mochten

ook niet met een Brits accent met hem spreken zodat hij zich het Amerikaanse accent helemaal eigen kon maken. De acteur die de zoon van Lincoln speelde in de film liet weten de “echte Day-Lewis” pas te hebben ontmoet op het moment dat een man in spijkerbroek en T-shirt hem begroette op het feestje na afloop van de filmopnamen.

De acteertechniek waarbij de acteur zich zo volledig mogelijk inleeft in het personage dat hij gaat spelen, wordt ‘method acting’ genoemd. ‘Method actors’ maken zoveel mogelijk gebruik van eigen emoties en ervaringen om zo levensecht mogelijk over te komen.

De Romeinse leraar in de retorica Quintilianus heeft adviezen gegeven hoe sprekers met succes emoties bij het publiek kunnen oproepen.

- 2p 1 Wat is volgens Quintilianus voor sprekers de beste manier om emoties bij het publiek op te roepen?

Leg in je antwoord uit in welk opzicht ‘method acting’ met de opvatting van Quintilianus overeenkomt.

William James geeft in tekst 1 aan wat er allemaal komt kijken bij het acteren van een emotie:

tekst 1

Het enorme aantal onderdelen dat veranderd wordt bij een emotie maakt het voor ons zo lastig om, volkomen onaangedaan, de volledige en integrale expressie van welke emoties dan ook te reproduceren. Het zal ons misschien nog lukken wat willekeurige spieren te laten bewegen, maar we gaan de mist in bij de huid, de klieren, ons hart en de overige inwendige organen. Evenals iemand die doet alsof hij moet niezen, net niet echt klinkt, zo zal ook iedere poging om een emotie na te doen zonder dat de oorzaak aanwezig is die er normaal aanleiding toe geeft, ‘hol’ overkomen.

bron: W. James, Wat is een emotie?

Wat James in tekst 1 beweert over het reproduceren van emoties is nog steeds onderwerp van discussie. De Nederlandse actrice Carine Crutzen antwoordt bijvoorbeeld het volgende als haar in een interview wordt gevraagd of zij de kunst van het huilen beheerst:

tekst 2

‘Het blijft eigenlijk iets wat je overkomt. Terwijl je je natuurlijk bewust bent van het feit dat je speelt, moet je proberen iets open te zetten en dat lukt niet altijd. Bovendien moet je niet ‘denken’ aan emotie. Het is iets fysieks, iets zintuiglijks en daarmee ook niet mijn privé-verdriet.’ Er zijn wel ‘triggers’ die een acteur kunnen helpen, vertelt Crutzen. Ze refereert aan de scene in *Black Swan* die Natalie Portman waarschijnlijk haar Oscar opleverde. Daarin zien we het rigide danseresje dat ze speelt buiten zinnen raken wanneer ze hoort dat ze de hoofdrol mag dansen. Ze sluit zich op in een toilet en belt bevend haar moeder om het goede nieuws te delen. De telefoon gaat over, de spanning stijgt, en wanneer moeder opneemt en ze met een klein stemmetje zegt: ‘Mummy I’ve got the part’ breekt ze volledig. De fysieke handeling van het uitspreken van zo’n woord als ‘mammie’ kan, als je jezelf toestaat het op een bepaalde manier te zeggen, heftige emoties genereren, verklaart Crutzen.

bron: De Groene Amsterdammer, 24 maart 2011

Crutzen lijkt het zowel eens als oneens te zijn met de opvattingen van James over acteren.

- 2p 2 In welk opzicht komen de opvattingen van Crutzen in tekst 2 overeen met de benadering van emoties van James?

Leg je antwoord uit met behulp van een citaat uit tekst 2.

Leg tevens uit dat Crutzen het niet helemaal eens is met James en gebruik daarbij een citaat uit tekst 1 en een citaat uit tekst 2.

Crutzen gaat in het interview ook in op de louterende werking van emoties bij het publiek. Al bij Aristoteles kunnen we lezen waarom mensen behoefte hebben aan levensecht gespeeld drama. Volgens hem zijn we bij het kijken naar toneel namelijk op zoek naar het verwerken van emoties. Aristoteles noemt dit ‘katharsis’: een emotionele loutering of zuivering. Hij veronderstelt dat het publiek bij toneel een emotionele zuivering ondergaat door de confrontatie met sterke emoties als verdriet, vreugde, woede en angst. Door de emoties tijdens de voorstelling te uiten kun je in het dagelijks leven beter met tegenslagen omgaan en zal je niet langer met overdreven woede of angst reageren.

Martha Nussbaum is in haar filosofie beïnvloed door Aristoteles. Volgens haar kunnen emoties waar en onwaar, redelijk en onredelijk zijn.

- 2p 3 Wat verstaat Nussbaum onder de waarheid en de redelijkheid van emoties?

Leg in je antwoord uit in welk opzicht de redelijkheid van emoties overeenkomt met de opvatting over ‘katharsis’ van Aristoteles.

Het al dan niet ervaren van echte emoties bij het kijken naar film of theater is het onderwerp van de paradox van de fictionele emoties. In scripted-realityseries, waarin waargebeurde feiten worden nagespeeld, wordt dit op de spits gedreven. In de succesvolle scripted-realityserie *Achter gesloten deuren* is het voor de kijker niet meteen duidelijk dat het om acteurs gaat. Actrice Anna Alba Franchin speelde een zwanger meisje dat de ziekte hiv had opgelopen nadat zij was vreemdgegaan. Over haar ervaringen zegt zij:

tekst 3

Toen die aflevering op tv kwam, was scripted reality nog niet heel bekend in Nederland. Veel mensen dachten dat het een reality-serie was en wisten niet dat ik acteerde. In de supermarkt stonden mensen achter mij te fluisteren: 'kijk dat is dat meisje met hiv'. Mijn oude baas stuurde me zelfs een sms'je om me te feliciteren met mijn zwangerschap.

bron: Metro, 1 maart 2013

Stel nu dat de mensen in de supermarkt en Anna's oude baas wel hadden geweten dat ze naar scripted reality keken.

- 2p 4 Hadden deze mensen dan wel echte emoties kunnen hebben? Beargumenteer je antwoord door uit te leggen welke oplossing van de paradox van de fictionele emoties volgens jou het best is, die van Lamarque of die van Walton.

Als een Nederlandse acteur in een Japans theaterstuk de emotie 'amae' zou moeten spelen, een emotie waar geen Nederlands woord voor bestaat, zou dat dan kunnen lukken? Voor deze emotie zijn immers geen voorbeelden uit je eigen cultuur te geven.

De taalkundigen Edward Sapir en Benjamin Whorf hebben een hypothese over taal en emoties ontwikkeld.

- 2p 5 Kan een Nederlandse acteur een emotie als 'amae' spelen als er in het Nederlands geen woord voor bestaat? Leg in je argumentatie uit of jouw standpunt wel of niet aansluit bij de hypothese van Sapir en Whorf.

Opgave 2 Waanzin

Al eeuwen lang buigen filosofen, artsen en zelfs politici zich over de vraag wat waanzin is. In de Oudheid leden sommige mensen aan melancholie, ze waren neerslachtig en droefgeestig. De Grieken verklaarden dit vanuit de indertijd gangbare leer van lichaamsvloeistoffen. Melancholie betekent letterlijk 'zwartgallig'. Als het lichaam te veel zwarte gal produceert, worden gevoelens van droefheid en zinloosheid ervaren, zo dachten de Grieken.

Zo'n vijftien eeuwen later nam Descartes de emotie 'droefheid' op in zijn rijtje van zes basisemoties. Zijn benadering van emoties ontleende hij gedeeltelijk aan de opvattingen over emoties in de Oudheid.

- 2p 6 In welk opzicht sluit Descartes' benadering van emoties aan bij de opvatting over melancholie in de Oudheid die in de inleiding is beschreven?

Leg je antwoord uit aan de hand van Descartes' definitie van droefheid.

Een andere emotie die in verband kan worden gebracht met waanzin, is woede. In Middeleeuwse literatuur zwerven vaak zogenaamde woudmannen door de bossen. Dit waren behaarde, woeste gekken met een ontwortelde boomstam in de hand.

Woudmannen worden omschreven als gevaarlijk en agressief omdat hun geliefde hen heeft afgewezen. Ze hebben hun emoties niet in de hand en trekken zich terug in de bossen. Op die manier vermijden ze elk contact met hun medemensen en kunnen ze hun woede niet botvieren op de geliefde die hen heeft afgewezen.

Aristoteles schrijft over woede en over manieren waarop je met woede moet omgaan. Woede is volgens Aristoteles een gemengd gevoel en heeft twee kanten.

- 3p 7 Leg uit dat de manier waarop de woudmannen met hun woede omgaan **niet** overeenkomt met de manier waarop je volgens Aristoteles met woede moet omgaan.

Bepaal voor elk van de twee kanten van woede of ze van toepassing zijn op de woudmannen.

Een voorloper van de waanzinnige woudman komt al voor in het Oude Testament, in het verhaal over de koning Nebukadnessar. In dat verhaal speelt de emotie trots een belangrijke rol.

Nebukadnessar wandelt op het dak van zijn koninklijk paleis in Babel en zegt:

tekst 4

Is Babel niet indrukwekkend, de koningsstad die ik door mijn grote macht heb gebouwd tot eer van mijn majesteit?

bron: Daniël 4, ontleend aan De nieuwe Bijbelvertaling, 2004

Nebukadnessars uitspraak wordt door God bestraft: hij verandert de trotse koning voor zeven jaar in een waanzinnige woudman:

tekst 5

Hij werd door de mensen verstoten, hij at gras als de runderen, zijn lichaam werd vochtig van de dauw van de hemel, en ten slotte was zijn haar even lang als de veren van een arend en waren zijn nagels uitgegroeid als de klauwen van een vogel. Maar toen de zeven jaren verstreken waren, sloeg ik, Nebukadnessar, mijn ogen naar de hemel op en keerde mijn verstand in mij terug. (...)

Ik, Nebukadnessar, roem, verhef en verheerlijk nu de koning van de hemel. Al zijn daden zijn juist en zijn paden recht. Wie hoogmoedig zijn, kan hij vernederen.

bron: Daniël 4, ontleend aan De nieuwe Bijbelvertaling, 2004

Hume en Aristoteles schrijven beiden over trots.

- 4p 8 Leg uit dat de trots van Nebukadnessar in tekst 4 aansluit bij Humes opvatting over trots en bij Aristoteles' opvatting over trots. Beargumenteer vervolgens met welke opvatting over trots jij het eens bent: met die in tekst 5, met die van Hume of met die van Aristoteles. Maak in je afweging duidelijk waarom je het niet eens bent met de andere twee opvattingen over trots.

Hoewel waanzin in de Middeleeuwen als bron van inspiratie voor verhalen diende, overheerste doorgaans toch de angst voor de dwazen en zotten, ook in de eeuwen daarna. Vrouwelijke gekken werden bijvoorbeeld betiteld als heksen. Ze zouden met hun magische kunsten de orde verstoren en anderen schade toebrengen. Ze vormden een bedreiging voor het redelijke en vrije mens-zijn en werden verbrand op brandstapels.

- 3p 9 In welk opzicht zou Sartre bovengenoemde angst voor heksen als 'vrees' omschrijven en in welk opzicht als 'angst'? Leg in je argumentatie uit wat existentiële angst inhoudt.

Op den duur werden waanzinnigen steeds vaker als zieken beschouwd. Ze werden niet meer verbrand, maar menselijk behandeld werden ze evenmin. Ze werden weggestopt in gestichten of 'dolhuizen' waar ze werden vastgebonden of opgesloten zodat ze geen kwaad konden aanrichten.

Michel Foucault spreekt hierover in zijn boek *De geschiedenis van de waanzin* als 'de grote opsluiting'. Volgens Foucault toont de manier waarop er in de loop van de geschiedenis is omgegaan met waanzin onder andere dat de mens altijd bepaald wordt door macht. Volgens hem gaat er ook in de twintigste eeuw nog een disciplinerende macht uit van psychiatrische instellingen.

Foucaults opvatting over disciplinering staat tegenover de opvatting over vrijheid van Sartre.

2p 10 Leg uit wat Foucault verstaat onder 'disciplinering'.

Beargumenteer vervolgens dat Foucaults opvatting over disciplinering tegenover Sartres opvatting over vrijheid staat.

Waanzin wordt sinds de Oudheid zowel positief als negatief gewaardeerd. De Grieken zagen waanzin als een goddelijke wijsheid, vergelijkbaar met hoe wij nu een briljant natuurkundige als Albert Einstein wel een 'geniale gek' noemen. Maar de Grieken zagen waanzin ook als een hinderlijke verstoring van de maatschappelijke en morele orde. En wij hopen tegenwoordig een eventuele psychische stoornis zo goed mogelijk te kunnen behandelen met therapieën of medicijnen, zodat de 'waanzin' snel verdwijnt.

Als waanzin te maken heeft met emoties, dan kan de waardering van waanzin gekoppeld worden aan de waardering van emoties.

In het debat over de waardering van emoties gaat het erom in hoeverre emoties noodzakelijk zijn voor het leiden van een menswaardig bestaan. Martha Nussbaum en Seneca denken daarover verschillend.

3p 11 Waardeer jij waanzin positief?

Beargumenteer je antwoord met een uitleg in hoeverre waanzin volgens jou noodzakelijk is voor het leiden van een menswaardig bestaan.

Geef daarbij aan of je het eerder eens bent met Seneca's waardering van emoties of met Nussbaums waardering van emoties.

Opgave 3 De troost van muziek

Op zijn 66ste verjaardag brengt de Engelse muzikant David Bowie, na tien jaar stilte, in 2013 een nieuw album uit met daarop de ballade *Where Are We Now?* Treurig bezingt Bowie daarin de stad Berlijn waar hij in de jaren zeventig van de vorige eeuw popgeschiedenis schreef. Duitsland was destijds nog

opgedeeld in Oost en West. Toen Bowie er muziek opnam, keek hij uit op de Muur tussen Oost- en West-Berlijn.

Uit de tekst van de ballade *Where Are We Now?* die gaat over een man die “verdwaald is in de tijd”, blijkt de heimwee. Bowies treurige stem en de melodie versterken de emotie.

- 2p 12 Leg uit in welk opzicht de emotie in de ballade *Where Are We Now?* een acute emotie is.

Leg vervolgens uit dat het hebben van een acute emotie nog niet per se duidelijk maakt dat het hier om de emotie heimwee gaat.

Verschillende denkers hebben zich in het verleden afgevraagd waarom muziek zo goed in staat is om emoties op te roepen. Volgens sommigen zit de emotie in de muziek zelf, volgens anderen is de ontroering die we ervaren bij muziek alleen maar het gevolg van de verbeeldingskracht van de luisteraar.

De filosoof Spinoza schreef over het verband tussen emoties en verbeelding.

- 2p 13 Hoe zouden we volgens Spinoza moeten reageren op de heimwee van *Where Are We Now?*

Leg in je antwoord uit wat volgens Spinoza het verband is tussen emoties en verbeelding.

Na in Amerika een leven met veel drank en drugs te hebben geleid, zocht Bowie in de jaren zeventig zijn toevlucht in Berlijn. Daar kickt hij af van de drugs en neemt hij zijn carrière weer op.

tekst 6

Bowie was Los Angeles ontvlucht, emotioneel uitgehold na de consumptie van bergen cocaïne, hij voelde niets meer, alleen nog leegte.

De cokeverslaving die Bowie opdeed in zijn luxueuze Californische optrek leverde hem de reputatie van 'alien' op: in interviews had hij met zijn aangevreten motoriek en volslagen afwezige oogopslag wel iets weg van een robot of buitenaards wezen dat, zoals hij het zelf uitdrukte, "alleen in theorie leefde" en geen spoor van welke emotie dan ook vertoonde.

naar: Muziek Magazine, nr 1, 2013, Bowie in Berlijn

De ongelukkige situatie van Bowie lijkt op een beschrijving die de filosoof William James geeft. Volgens James zou ons leven enigszins lijken op het leven van Bowie in tekst 6 als de cognitivistische benadering van emoties waar zou zijn.

De filosofe Martha Nussbaum hanteert een cognitivistische benadering van emoties. Volgens haar drukt muziek onze gehechtheid aan de dingen buiten onszelf uit. Die dingen hebben we niet in onze macht. Muziek is daarmee een uitdrukking van de tragische kwetsbaarheid van de mens.

3p 14 Leg aan de hand van tekst 6 uit wat volgens Nussbaum het verband is tussen emoties en welzijn.

Beargumenteer vervolgens of muziek volgens Nussbaum het welzijn van Bowie kan vergroten.

Leg tot slot uit welke overeenkomst er is tussen tekst 6 en de kritiek van James op de cognitivistische benadering van emoties.

Volgens Plato is muziek in staat om de harmonie van de kosmos te laten weerklinken. Maar volgens hem drukken de tonen van de muziek ook emoties uit. Sommige tonen zijn vrolijk terwijl andere juist droevig klinken. Plato vindt echter dat er maar twee toonsoorten geschikt zijn om muziek mee te maken: de toonsoort die bezonnenheid uitdrukt en de toonsoort die als dapperheid klinkt. Instrumenten waarop je meer dan deze twee toonsoorten kunt spelen, horen volgens Plato niet thuis in een ideale staat. Die instrumenten roepen volgens hem verkeerde emoties op:

tekst 7

Een nieuwe vorm van muziek invoeren is immers iets waar men zich voor moet hoeden als voor een gevaar dat alles bedreigt. Want: verander iets aan de toonsoorten in de muziek, en je wijzigt onvermijdelijk de meest fundamentele wetten in de staat.

naar: Plato, Politeia

Ook in de wereld van vandaag is het maken van muziek in sommige landen nog omstreden, bijvoorbeeld in Iran. Na de Iraanse revolutie werden openbare muziekoptredens verboden, met uitzondering van de optredens waarin revolutionaire liederen ten gehore werden gebracht. Een tijd later werd het wel weer mogelijk om muziekinstrumenten te kopen, maar alleen om er muziek mee te maken die de opvattingen van de staat ondersteunt. Langzaam is er weer wat ruimte voor andere muzikale optredens gekomen, met strikte regels voor het uitdrukken of oproepen van gevoelens die te maken hebben met bijvoorbeeld erotiek en sensualiteit. Maar iedereen die muziek wil uitbrengen moet deze muziek nog steeds eerst laten goedkeuren door de staat.

De kritiek die de staatsliederen van Iran hebben op sommige vormen van muziek, is vergelijkbaar met de kritiek die Plato heeft op redevoeringen en retorica.

- 2p **15** Leg uit dat de kritiek die de machthebbers van Iran hebben op sommige vormen van muziek vergelijkbaar is met Plato's kritiek op retorica. Beargumenteer vervolgens aan de hand van zijn driedeling van de ziel waarom Plato de toonsoorten die dapperheid en bezonnenheid uitdrukken wel toestaat.

De filosoof Friedrich Nietzsche dicht muziek een belangrijke rol toe, zowel in het leven als in zijn filosofie. Hij schreef zelf over muziek, raakte bevriend met de beroemde componist Richard Wagner en componeerde ook eigen muziekstukken.

Volgens Nietzsche verbindt muziek ons rechtstreeks met het bestaan en heeft muziek, net als filosofie, net zo'n heftige uitwerking als de hartstochten zelf. "Zonder muziek zou het leven een vergissing zijn", schreef hij dan ook.

Nietzsche sloot hierin aan bij Arthur Schopenhauer, de filosoof volgens wie we door de muziek even aan de eeuwige kringloop van het onheil kunnen ontsnappen. Volgens hem kan muziek troost brengen. Alleen door muziek en leven vanuit medelijden kan het leven draaglijk worden.

Hoewel Schopenhauer en Nietzsche het erover eens zijn dat het leven zonder muziek een vergissing zou zijn, zijn ze het niet eens over de rol die medelijden in het leven zou moeten spelen.

- 3p **16** Beargumenteer vanuit de opvattingen over medelijden van Schopenhauer en Nietzsche welke verschillende betekenis zij zouden geven aan de zin "Zonder muziek zou het leven een vergissing zijn". Gebruik in je antwoord een uitleg van de herenmoraal.

Welke opvatting je ook over medelijden hebt, het overlijden van grote sterren in de muziekwereld wekt onder veel mensen gevoelens op van medelijden, vaak aangewakkerd door de media.

In Nederland was de ontsteltenis bijvoorbeeld groot bij het overlijden van de zanger André Hazes in 2004. Veel mensen hadden het gevoel alsof ze met de dood van de volkszanger een goede bekende hadden verloren. Bij een eerbetoon na het overlijden, een afscheidsceremonie in de Amsterdam Arena, waren bijna vijftigduizend mensen aanwezig. Ruim zes miljoen mensen keken bovendien live mee op televisie hoe talloze artiesten emotionele toespraken of optredens gaven bij de kist van Hazes, die op de middenstip van het voetbalveld stond.

Toen een jaar later in Amsterdam een standbeeld van Hazes werd onthuld en een deel van zijn as met tien vuurpijlen de lucht in werd geschoten, werd dit opnieuw live uitgezonden op televisie.

3p 17 Geef een argument tégen emocultuur aan de hand van medelijden als emotie.

Geef ook een argument vóór emocultuur aan de hand van medelijden als deugd.

Maak een eigen afweging van deze twee argumenten op basis van de aandacht voor het overlijden van Hazes.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.